

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 378.147.88

Л. І. Бондаренко

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ ВИКЛАДАЧІВ ДО НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Глиbokі соціально-економічні зміни в державі зумовлюють докорінні перетворення у сфері вищої освіти, ефективність яких значною мірою залежить і від рівня професійно-педагогічної діяльності викладачів вищих навчальних закладів. Дійсно, педагогічна діяльність сучасного викладача вищої школи поліфункціональна, складна й різнопланова у виконанні, а тому вимагає ґрунтовного наукового вивчення. Варто погодитися з ученими в тому, що для успішного виконання своїх функцій викладач має бути психологом, дослідником, оратором, методистом, вихователем, аналітиком, організатором, висококомпетентним фахівцем у своїй галузі знань, ерудитом з розвинутим науковим світоглядом. Крім цього, викладач повинен мати талант учителя, природні педагогічні здібності, бути творчою особистістю. Зважаючи на це, дослідження аспектів підготовки викладачів для вищих навчальних закладів нині є важливими й потрібними.

Зазначимо, що історія будь-якої конкретної науки вибудовує фундамент її теоретичних засад, є платформою методологічного знання, системно-комплексним інструментом розробки нових концепцій. У зв'язку з цим проблема дослідження ретроспективних аспектів підготовки викладачів вищих навчальних до науково-педагогічної діяльності в контексті сучасних освітніх реалій видається вкрай актуальною.

Маючи глибокі соціально-економічні корені, проблема педагогічної діяльності викладача нині є надзвичайно актуальною. Її витoki знаходимо в ідеях і переконаннях таких видатних мислителів минувшини, як Демокрит, Сократ, Платон, Аристотель, Квінтіліан. Свого подальшого наукового розвитку означена проблема дістала в працях як вітчизняних, так і зарубіжних філософів, педагогів, просвітителів – Я. Коменського, Д. Локка, Ж. Руссо, Й. Песталоцці, Й. Гербарта, Ф. Дістервега, Г. Сковороди, К. Ушинського, М. Пирогова, Б. Грінченка та інших.

Окремі аспекти підготовки вчителів, викладачів до науково-педагогічної діяльності висвітлено в працях З. Апазаової, М. Архипової, І. Беца, З. Борисової, Т. Ваколя, М. Голованя, О. Гури, Н. Журавської, О. Заболотного, І. Зязюна, В. Клементьєвої, В. Лазарева, П. Лузана, Н. Ничкало, Ю. Риндіної, Н. Старикової, С. Сисоєвої, Л. Шовкун, О. Чугайнової, В. Яценко та інших сучасних учених.

Мета дослідження – розкрити особливості підготовки викладачів до науково-педагогічної діяльності на етапах становлення й розвитку вітчизняної вищої школи в контексті сучасних освітніх реалій.

Сучасний стан вітчизняної вищої освіти актуалізує розробку проблем, пов'язаних з підготовкою фахівців вищої кваліфікації. За інформаційно-аналітичними матеріалами Міністерства освіти і науки, молоді і спорту України, у 2012 р. мережа вищих навчальних закладів I – IV рівнів акредитації налічувала 846 закладів, з них державної форми власності 440 закладів, комунальної форми власності – 221, приватної форми власності – 185 [1]. Сьогодні в системі вищої освіти України функціонують 197 університетів, 66 академій, 102 інститути, 238 коледжів, 120 технікумів, 122 училища та 1 консерваторія.

У 2011/2012 навчальному році у вищих навчальних закладах I – II рівнів акредитації працювало 37,1 тис. педагогічних працівників (у 2010/2011 навчальному році – 37,2 тис. осіб), у вищих навчальних закладах III – IV рівнів акредитації 160,8 тис. педагогічних та науково-педагогічних працівників (у 2010/2011 навчальному році – 160,8 тис. осіб). Серед викладачів вищих навчальних закладів нараховують 68,7 тис. кандидатів наук та 13,5 тис. докторів наук, 45,9 тис. доцентів та 12,3 тис. професорів [1].

Навчальний процес у вищих навчальних закладах I – II рівнів акредитації забезпечували понад 37 тисяч педагогічних працівників, у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації – понад 160 тисяч науково-педагогічних та педагогічних працівників.

Якісний склад науково-педагогічних працівників у вищих навчальних закладах за період з 1995 р. по 2012 р. суттєво поліпшився, зокрема, на 18,0 % зросла частка докторів наук, на 16,2 % – частка кандидатів наук. Це, насамперед, пов'язано з цілеспрямованою роботою Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України із забезпечення вищих навчальних закладів науковими кадрами.

У цьому випадку мова про те, що підготовка науково-педагогічних кадрів через аспірантуру й докторантуру у вищих навчальних закладах Міністерства освіти і науки молоді та спорту України за останні роки стала більш продуктивною. Нині підготовка кадрів вищої кваліфікації здійснюється за 26 галузями наук та більше ніж за 435 науковими спеціальностями.

У 2011 прийнято до аспірантури за державним замовленням 5671 особа, з них 4020 осіб вступили на навчання з відривом від виробництва. Якщо останні 3 роки найбільший конкурс спостерігався при вступі до аспірантури заочної форми навчання, то з 2011 року знов відновлюється інтерес і попит на навчання в аспірантурі як заочної форми, так і очної форми навчання. До докторантури у 2011 році зараховано 345 осіб. Не зайве вказати, що всього в аспірантурі станом на 01.01.2012 року навчається 18937 аспірантів (74,2 % від загальної чисельності аспірантів в Україні), з них 12435 – з відривом від виробництва. У докторантурі навчається 973 докторанти, 69% від загальної чисельності докторантів в Україні.

Важливо відмітити, що структура підготовки науково-педагогічних кадрів з природничих спеціальностей у 2011 році становила 15,4%, з

технічних – 28,6%, із соціально-гуманітарних – 56%. Серед соціально-гуманітарних спеціальностей найбільший відсоток аспірантів складають економічні (17%), педагогічні (9%), філологічні (7,8%), юридичні (4,2%), психологічні (2,4%) науки. Частина підготовки докторів наук у структурі прийому до докторантури складає: з природничих спеціальностей – 13,4%, з технічних – 21,3% , із соціально-гуманітарних – 65,3% [2].

Після висвітлення показників функціонування аспірантури й докторантури як провідних організаційних форм підготовки кандидатів і докторів наук для вищих навчальних закладів все ж варто сказати: сучасна програма навчання ні в аспірантурі, ні в докторантурі не передбачає формування здатностей науковців ефективно здійснювати педагогічну діяльність. Іншими словами, наявною є суперечність між намаганням університетів чи академій підвищити частку науково-педагогічних працівників, які мають науковий ступінь кандидата чи доктора наук, і реальним рівнем психолого-педагогічної компетентності осіб, що завершили навчання в аспірантурі, сформованістю в них здатностей ефективно здійснювати педагогічну діяльність (*виняток складають аспіранти й докторанти педагогічних спеціальностей* – Л. Б.). Коротко зупинимося на особливостях підготовки викладачів вищих навчальних закладів до науково-педагогічної діяльності на етапах становлення та розвитку вітчизняної вищої освіти.

Дослідники означених проблем [3; 4; 5; 6] вказують, що розбудова вітчизняної вищої школи, починаючи з другої половини XVII ст. до початку XX ст., здійснювалася аналогічно розвитку російської системи освіти. При цьому основними державними документами, що регламентували педагогічну діяльність викладачів були „Статути університетів Російської імперії” (1755 р.; 1804 р.; 1835 р.; 1863 р.; 1884 р.) [3].

Наведемо декілька положень із зазначених документів, що стосуються правил педагогічної діяльності викладачів університетів того часу. Наприклад, у статуті Московського університету (1755 р.) знаходимо такі вимоги до професорів: „...кожен професор повинен принаймні дві години на день, включаючи неділю і в таблиці зазначені дні, а також суботу, в університетському приміщенні, не вимагаючи за це від слухачів особливої плати, про свою науку лекції давати; крім того, дозволяється йому за помірну плату навчати приватно кого він бажає, тільки щоб від того в публічних лекціях ніяких зупинок і перешкод не було” [4, с. 40].

Положення університетського статуту 1804 р., виписані в параграфах 28 – 32, вказували на вимоги до рівня дидактичної та наукової компетентності професорів: „1) викладати курси найкращим і найзрозумілішим чином та поєднувати теорію з практикою в усіх науках, у яких це потрібно; 2) викладаючи наставляння, поповнювати курси своїми новими відкриттями, зробленими в інших країнах Європи; 3) бути присутнім на засіданнях і випробовуваннях, керуючи ад’юнктами, давати їм способи досягнення найвищої міри досконалості”. Важливим положенням статуту, яке спрямовувало діяльність професорів на підготовку молодих

викладачів, є така норма зазначеного освітнього документу того часу „Усі професори, які викладають наставляння ... зобов'язані присвятити одну годину на тиждень наставлянню кандидатів” [4, с. 44].

Важливим державним документом, положення якого регламентували педагогічну діяльність викладачів того часу, стало „Положення про введення в учені ступені“, яке діяло в підросійській Україні з 1819 р. по 1884 р. Вказаним положенням встановлювалося чотири академічні ступені: дійсний студент, кандидат, магістр, доктор [3]. Надалі положеннями 1837, 1844 і 1864 року передбачалося три вчені ступені: кандидат, магістр і доктор. У 1884 році був скасований учений ступінь кандидата.

Для того, щоб стати „дійсним студентом”, необхідно було завершити навчання на факультеті й отримати відповідний атестат. Звання дійсного студента університету присуджувалося практично всім, хто завершив університетський курс. А от кандидатом ставали лише ті, хто виявив наукові здібності, провчився ще рік в університеті та склав іспит.

Магістром ставав кандидат, що витримав співбесіду, усний і письмовий екзамен (два питання, визначені жеребкуванням) та прочитав публічну лекцію. Крім цього, треба було захистити дисертацію перед університетською комісією, що, як стверджують дослідники історико-педагогічних проблем того часу [5; 6;], було не просто.

Захист (його називали „диспутом” [6]) дисертаційної роботи магістранта проводився прилюдно перед аудиторією, де були присутні ректор (голова) чи проректор університету, професори, викладачі факультету, студенти. Він здійснювався 5 – 7 годин. Заздалегідь університетською комісією призначалися два офіційних опоненти, на критичні зауваження яких магістрант мав відповідати зразу ж, у дискусії відстоюючи свою позицію. Крім цього, виступали неофіційні опоненти, а також усі охочі викладачі чи студенти.

В історичних дослідженнях учені переконують, що ще складніше було отримати ступінь доктора наук: після підготовки впродовж трьох років треба було скласти іспит (усно й письмово), який проводився досить принципово, з більшою кількістю питань, у порівнянні зі вступом до магістратури, та прочитати три публічні лекції. Природно, слід було написати й захистити дисертацію, до речі, тільки латинською мовою [6].

Перші спроби організованої (формальної) підготовки викладачів започатковані створенням при університетах педагогічних інститутів. Відповідно до положень, визначених статутом університетів 1804 р., це були установи закритого типу, де особи, що мали університетську освіту, упродовж трьох років опановували програму підготовки вчителів середніх шкіл. Дехто з випускників педагогічних інститутів залишався в університеті для викладацької діяльності.

Не менш значною подією для вищої школи підросійської України було відкриття у 1816 р. Головного педагогічного інституту для підготовки вчителів та викладачів вищих навчальних закладів (в незначній кількості). Значна увага педагогів інституту приділялася формуванню

пізнавальної самостійності студентів, умінь педагогічної техніки. З цього приводу Н. Дем'яненко пише: „...у студентів розвивалось красномовство, здатність правильно й чітко висловлювати думки, логічно (усно й письмово) викладати матеріал” [7, с. 70].

Слід зазначити, що перший педагогічний інститут в Україні було відкрито при Харківському університеті в 1811 р. [11]. Важливим є те, що особи, зараховані на навчання до інституту, отримували ступінь кандидата, а випускники-магістри в подальшому працювали викладачами вищих навчальних закладів.

Проте вказані педагогічні інститути готували викладачів для вищих навчальних закладів в незначній кількості. Спробою активізувати підготовку викладачів університетів було відкриття при Дерптському університеті Професорського інституту. Зазначаємо, що інші вищі навчальні заклади направляли до Дерптського університету кращих студентів (20 осіб щорічно), які тут готувалися до „професорського звання”. У програму підготовки професорів входило наукове стажування випускників Професорського інституту в кращих університетах Франції, Німеччини, Італії. Не дивлячись на те, що вже в 1839 році Професорський інститут було закрито, він підготував багато відомих вітчизняних учених-просвітителів (наприклад, у цьому інституті навчався видатний український педагог М. Пирогов) [8].

Пошуки ефективної форми підготовки викладачів вищих навчальних закладів продовжувалися. З прийняттям нового університетського статуту 1863 р. створюється нова інституція підготовки викладачів – інститут професорських стипендіатів. Кращі випускники факультетів, які бажали стати ученими, викладачами після завершення навчання лишалися на кафедрах для підготовки дисертаційних робіт.

Кожний стипендіат прикріплювався до знаного вченого, який керував його науковою й педагогічною діяльністю. Мова про те, що стипендіати не тільки займалися науковою роботою, а й брали участь у проведенні лабораторних і практичних занять, відвідували лекції провідних учених університету, працювали в навчальних майстернях, лабораторіях, бібліотеках тощо. Важливо підкреслити, що стипендіати щорічно звітували про виконання програми підготовки за спеціальною інструкцією перед університетською комісією. На нашу думку, інститут професорських стипендіатів позитивно відрізнявся від сучасної аспірантури тим, що крім наукової підготовки, стипендіати оволодівали здатностями викладацької діяльності.

Не зайве вказати, що наукова складова в університетській підготовці студентів посідала одне з головних місць. Наприклад, у журналі Міністерства народної освіти за червень 1878 р. (частина СХСVII) надруковано досить цікаві для нас дані про стан і діяльність Варшавського університету в 1877 р. [9].

Зокрема, на історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному та медичному факультетах на 1 січня 1988 р. штат викладачів

складав: ординарних професорів – 27; доцентів – 13; лекторів – 5; прозекторів – 3; астрономів-спостерігачів – 2; лаборантів – 6; ординаторів клінік – 8. Поза штатом працювало два викладачі і один приват-доцент [9, с. 69]. Контингент студентів складав 502 особи. Крім того, у звіті зазначалося, що крім студентів, в університеті навчалося 140 „вольнослушателів”. Таким чином, на одного викладача припадало приблизно 8 студентів.

Наукова робота студентів проводилася досить організовано й ґрунтовно. Так, кожний студент отримував тему наукової роботи й „...зобов’язаний був подати протягом академічного року одну письмову роботу; той, хто її не виконає, не може бути переведеним на наступний курс” [9, с. 70]. І далі: „Викладачі зобов’язані були подати факультету звіт про якість поданих студентами робіт”. Керували науковою роботою студентів професори. Кращі наукові роботи відзначалися золотою і срібними медалями, грошовими винагородами. Для прикладу наведемо кілька наукових тем, які досліджувалися студентами й були відзначені: „Про Волинський літопис”; „Псковський літопис як літературний пам’ятник”; „Дружина”; „Історичні байки Крилова”; „Внутрішній стан Галицького князівства в епоху Романовичів”; „Про протеїнові зерна і кристалоїди” тощо.

Починаючи з 1925 р., домінантною формою підготовки викладачів вищої школи була аспірантура. Проте аж до 1998 р. в Україні не було програми підготовки викладачів вищих навчальних закладів, а кандидати наук, що лишалися на кафедрах після аспірантури, не мали, переважно, науково-педагогічної підготовки: здатності ефективного здійснення викладацької діяльності набувалися емпіричним шляхом. З цього приводу справедливо, на нашу думку, О. Гура зазначає: „Приблизно один раз на десять років проголошувалися вимоги про обов’язковість вивчення аспірантами педагогіки, але, як правило, через два-три роки ці вимоги скасовувались” [10, с. 126].

Варто сказати, що реальна підготовка викладачів для системи вищої освіти розпочалася в Україні з відкриттям спеціальності „Педагогіка вищої школи” (1998 р.) в Луганському державному педагогічному інституті ім. Т. Г. Шевченка. Сьогодні підготовку магістрів за спеціальністю специфічних категорій 8.000005 „Педагогіка вищої школи” здійснюють класичні, педагогічні, економічні, аграрні, військові та інші вищі навчальні заклади.

У цілому можна стверджувати, що вже на початку XIX століття мала місце соціальна усвідомленість необхідності комплексної підготовки (психолого-педагогічної і наукової) викладачів вищих навчальних закладів. Аналіз різноманітних форм реалізації концепції науково-педагогічної підготовки викладачів в історії вітчизняної освіти (наукові школи видатних учених, інститут професорських стипендіатів, Головний педагогічний інститут, аспірантура тощо) свідчать про важливість застосування в сучасній практиці позитивних ідей досвіду минувшини.

Подальші наукові дослідження будуть присвячені змістово-процесуальним аспектам підготовки магістрів спеціальності „Педагогіка вищої школи”.

Список використаної літератури

- 1. Інформаційно-аналітичні матеріали** про діяльність Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України за 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/index.php/ua/diyalnist/osvita/vishcha>.
- 2. Вища освіта України.** Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/index.php/ua/diyalnist/osvita/vishcha>.
- 3. Ученые степени в России (XVIII-1918 г.) :** сб. науч. статей: в 2 ч. ; под ред. А. Е. Иванова, В. А. Шаповаловой, Я. Н. Якушева. – Ставрополь : Ин-т рос. истории РАН, СГУ, 1996. – Ч. 2. – 274 с.
- 4. Василейский С. М.** Лекционное преподавание в высшей школе. Краткий исторический очерк : его психолого-педагогические основы и общая методика / С. М. Василейский. – Горький : [Б.В.], 1959. – 279 с.
- 5. Высшее образование в России :** очерк истории до 1917 года / А. Я. Савельев, А. И. Момот, В. Ф. Хотеевков [и др.] ; НИИ высш. образования ; ред. В. Г. Кинелев. – М. : НИИ ВО, 1995. – 352 с.
- 6. Мартыненко Е. Н.** Организация научно-исследовательской работы преподавателей высших учебных заведений на Украине (XIX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Елена Николаевна Мартыненко ; Харьк. гос. пед. ун-т им. Г. С. Сковороды. – Х., 1998. – 163 с.
- 7. Дем'яненко Н. М.** Загальнопедагогічна підготовка вчителя в історії вищої школи України (XIX – перша чверть ХХ ст.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Наталія Миколаївна Дем'яненко ; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти Акад. пед. наук України. – К., 1999. – 40 с.
- 8. Багалеї Д. І.** Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Д. И. Багалеї, Н. В. Сумцов, В. П. Бузескул. – Харьков : Тип. Адольфа Даре, 1906. – 329 с.
- 9. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений.** Университеты // Журнал Министерства народного просвещения. – Июнь 1878 г. Пятое десятилетие. – Часть СХСVII. – СПб. : Типография В.С. Балашева, С. 69–89.
- 10. Гура О. І.** Психолого-педагогічна компетентність викладача вищого навчального закладу : теоретико-методологічний аспект : монографія. / О. І. Гура.– Запоріжжя : ГУ „ЗІДМУ”, 2006. – 332 с.

Бондаренко Л. І. Історико-педагогічні аспекти підготовки викладачів до науково-педагогічної діяльності

У статті висвітлено особливості підготовки викладачів вищих навчальних закладів до науково-педагогічної діяльності, починаючи з початку ХІХ ст. Наведено характеристики різноманітних форм такої підготовки, зроблено висновок про важливість застосування в сучасній практиці позитивних ідей досвіду минувшини.

Ключові слова: викладач, науково-педагогічна підготовка, магістр, професор, наукова школа, аспірантура.

Бондаренко Л. И. Историко-педагогические аспекты подготовки преподавателей к научно-педагогической деятельности

В статье освещены особенности подготовки преподавателей высших учебных заведений к научно-педагогической деятельности, начиная с начала XIX ст. Приведены характеристики разнообразных форм такой подготовки, сделаны выводы о важности использования в современной практике положительных идей опыта прошлого.

Ключевые слова: преподаватель, научно-педагогическая деятельность, магистр, научная школа, аспирантура.

Bondarenko L. I. Historical and Pedagogical Aspects of Training of Teachers to Scientific and Pedagogical Activity

In article features of a training of teachers of higher educational institutions to scientific and pedagogical activity, since the beginning of the XIX Art. are shined. Characteristics of various forms of such preparation are provided, conclusions are drawn on importance of use in modern practice of positive ideas of experience of the past.

Key words: teacher, scientific and pedagogical activity, master, school of sciences, postgraduate study.

Стаття надійшла до редакції 21.08.2012 р.

Прийнято до друку 26.10.2012 р.

УДК 37.091.4 Макаренко:37.091.12

П. В. Вітебська

**ПЕДАГОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ А. С. МАКАРЕНКА
ЩОДО ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНОГО
ОПТИМІЗМУ ВИХОВАТЕЛЯ**

На сучасному етапі освітня система України потребує від вихователя з одного боку високого особистісного духовного та професійного розвитку, а з іншого – глибоких знань про виховний процес та особистісні характеристики та потреби вихованців.

Педагогічна концепція А. Макаренка є побудованою таким чином, що враховує сукупність потреб та вимог вихователя, заснованих на його змістовних знаннях про особистість кожного вихованця.

Педагогічну концепцію А. Макаренка у своїй науковій роботі досліджує В. Хомич [1]; Л. Тищенко у своїй дисертації розкриває вплив ідей А. Макаренка на формування учнівських закладів із демократичним типом самоврядування [2].